

Типологія міст Волинського воєводства (1921-1939)

Між двома світовими війнами Волинь, за виключенням східної та південно-східної частини, перебувала в складі Польщі. Метою дослідження є вивчення трансформаційних процесів у містах Волинського воєводства в міжвоєнний період. У статті на основі історичних джерел запропонована типологія міст Волинського воєводства за адміністративним статусом. Для цього проаналізовано адміністративну систему Польщі. У статті пояснюються причини втрати статусу міст. Також за матеріалами переписів 1921 р. та 1931 р. проаналізовано структуру та національний склад міських поселень Волині. Здебільшого основу жителів міст і містечок складали представники українського, польського та єврейського народів. Наприкінці статті проведено типологізацію міст воєводства за просторовими чинниками.

Ключові слова: Польща, Волинь, міжвоєнний період, місто, містечко, поляки, євреї, українці, типологія, типологізація.

Andrii Bryzhuk

Typology of the city of Volhynia Voivodeship, 1921-1939

Between the interwar period Volhynia with the exception of the eastern and southeastern parts, was part of Poland. The purpose of the study is to examine the transformational processes in the cities of the Volyn Voivodship in the interwar period. On the territory of Volhynia, there were 91 urban settlements, including 15 cities and 76 towns. In the article on the basis of historical sources, the typology of cities of Volhynia voivodeship is offered according to administrative status. For this purpose, the administrative system of Poland has been analyzed. One-third of urban settlements lost administrative status and the role of the city. The article explains the reasons for the loss of the status of cities. This process resembled the disappearance of «rotten towns» in England in the XVIII-XIX centuries. This is explained by the fact that before the First World War, Volhynia was part of the Russian Empire, a historical tradition and colorful national

composition of the inhabitants of cities. Also, based on the census data of 1921 and 1931, the structure and national composition of the urban settlements of Volhynia were analyzed. The national composition of the overwhelming majority of towns was ethnically colorful and, at a minimum, was formed from representatives of two nationalities. However, in the overwhelming majority, the basis of the inhabitants of cities and towns were representatives of the Ukrainian, Polish and Jewish peoples. For the most part, the basis of the inhabitants of cities and towns were representatives of the Ukrainian, Polish and Jewish peoples. At the end of the article typology of voivodeship cities was spatially investigated. According to spatial factors, most of Volhynia's cities (77%) had chaotic planning. In further research, it is worthwhile expanding the criteria of the typology to cultural, economic and infrastructural factors.

Key words: Poland, Volyn, interwar period, city, town, Poles, Jews, Ukrainians, typology, typological.

Творення української версії «нової історичної науки» характеризується переміщенням центру уваги на урбаністику. На сучасному етапі проблеми урбаністики є одним із перспективних та значущих у державному та суспільному значенні напрямів досліджень, а тому викликають значний науковий інтерес. Вивчення таких механізмів трансформацій суспільства, як урбанізація, потребує усвідомлення ролі міста в соціокультурних процесах і перетвореннях, дає змогу пояснити інші важливі процеси української історії. У цьому контексті створення системи поділу міст за типовими ознаками є особливо актуальним.

Вивчення етнічної та територіальної структури населення Волинського воєводства відображене в низці праць українських істориків. Статистичні дані в дослідженнях використовували С. Кічий [10], В. Колесник [11], В. Кубійович [12], М. Кучерепа [13], С. Макарчук [14], В. Марчук [15] та інші автори. У статті В. Марчука висвітлено типологію міст Волинського воєводства та проведено комплексний аналіз національного складу міських поселень Західної Волині на поч. 1920-х рр.

Мета цього дослідження – здійснити спробу виявити в архівному матеріалі особливості та типові ознаки, які дозволяють створити типологію для аналізу історичного процесу розвитку

міст Волині, їхні ролі та значення у цьому регіоні; за допомогою абстрактних теоретичних моделей провести типологізацію міст воєводства за просторовими чинниками.

У цій статті типологічний аналіз є методом дослідження, що базується на розчленуванні складних об'єктів на групи та дослідженні однорідних груп. Тобто групування міських поселень за типами, які стійко різняться між собою за якісними ознаками. Типологізація, у цьому дослідженні, є методом наукової систематизації за допомогою абстрактних сукупних типів, у яких фіксуються найважливіші функціональні особливості досліджуваних міст.

Після завершення польсько-радянської війни 1920 р. політична доля західноукраїнських земель визначилася на користь Польщі. За результатами переговорів між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою й Українською СРР з одного боку, та Польщею, з іншого, 12 жовтня 1920 р. у Ризі було підписано радянсько-польське перемир'я, а 18 березня 1921 р. – Ризький мирний договір. Згідно з ним радянська сторона визнала включення західнобілоруських та західноукраїнських земель до складу Польщі [17, с. 43]. Ще до польсько-радянської війни 1920 р. адміністративне керівництво так званими Східними землями здійснював Генеральний Комісар Східних земель і його канцелярія. Розпорядженням Генерального Комісара від 4 лютого 1919 р. встановлювався повітовий поділ Східних земель, на той час вже контрольованих Польщею. 26 вересня 1919 р. був визначений гмінний адміністративний поділ, що приблизно повторював волосний поділ періоду Російської імперії [8, с. 20].

На початку ХХ століття М. Вебер з економічної точки зору визначив, що містом є поселення, у якому діє «ринок», де «ринок» означає «наявність регулярного товарообміну усередині поселення в якості істотної складової частини доходу та задоволення потреб населення. Із соціологічної точки зору місто представляє собою поселення, тобто проживання у тісно примикаючих один до одного будинках, які складають настільки широке населене місце, що взаємне особисте знайомство мешканців один з одним, яке відрізняє сусідський зв'язок, у ньому відсутній» [9, с. 335-348].

У міжвоєнний період чинники, виділені М. Вебером, не були визначальними для адміністративного поділу Польщі. Поділ

її території на воєводства, повіти та гміни передбачав зміну статусу багатьох поселень, а особливо містечок. У Волинському воєводстві було дві форми міських поселень: міста та містечка. Термін «місто» в міжвоєнні роки застосовувався до населених пунктів, що налічували більше 4000 жителів. Також у період інкорпорації земель це право поширювалося на поселення, що мали муніципальну систему в російський час. До населених пунктів, які не відповідали чисельному цензу, застосовують назву «містечко», яка вживається з причин історичної тяглості [19, с. 320]. Варто підкреслити, що польський уряд так і не зміг визначитися з правовим статусом містечок, і, як наслідок, відносив їх переважно до міських поселень. Законодавча база, яка регламентувала правовий статус міст і містечок Волині, побачила світ ще в 1919 р. Це постанови Генерального Комісара Східних земель від 27 червня 1919 р. «Про міста» [4] і від 7 листопада 1919 р. «Про критерії поділу на міста і містечка» [5]. Головним критерієм, який відрізняв місто від містечка, став тільки кількісний показник – чисельність населення. Містечками називалися поселення, в яких проживало від 2000 до 4000 осіб. Понад 4000 осіб налічувало вже місто. Статус отримували не за демографічним цензом, а з історичних (Радивилів та Малий Вишнівець) чи економічних причин. Прикладом останнього є містечко Березне, яке було торговим та ремісничим центром, населеним євреями (94%). Містечка налічували 2000-4000 осіб. Міста або містечка гміни не мали права самоуправління і керувалися урядом гміни [8]. Містечок, які б налічували понад 5000 мешканців, перепис 1921 р. не зафіксував.

У Волинському воєводстві на час вищезгаданого перепису налічувалося 91 міст та містечок. У 1924 р. цей перелік скоротився до 85 населених пунктів із міськими статусами, 7 міст і містечок доєдналися в 1930 р. у результаті адміністративних змін (включення Сарненського повіту) [3]. З них 15 втратили свій статус згідно з Указом міністра внутрішніх справ від 28 лютого 1937 р. «Про встановлення офіційних назв міст» [9, с. 335-348] та стали селами. З 70 містечок, з яких 48 населених пунктів мали статус містечок гмінних, 15 мали статус міста. 12 міст були повітовими центрами. Зміни адміністративного статусу теж стали чинником типології. Свій статус змінили: у 1924 р.

Острог перестав бути повітовим центром; Здолбунів з 1925 р. змінив Острог у цій ролі; Костопіль у 1925 р. став центром повіту у зв'язку з поділом Рівненського повіту. Попри вищезгадані зміни статусів міст за адміністративним, демографічним та етнічним чинниками проведено типологію всіх 91 міських поселень.

Крім адміністративного критерію важливим є демографічний чинник. Найбільш повну картину цих показників подає Польський статистичний комітет у своєму «Покажчику місцевостей Речі Посполитої» («Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej») 1923 р. [5] та 1933 р. [7] В основу покажчика лягли результати переписів 1921 р. та 1931 р., які включають інформацію про всі без винятку населені пункти та їхній характер, кількість житлових і нежитлових приміщень поселення, кількість жителів відповідно до статі, релігії та національності.

Типологія за кількістю мешканців частково збігається з типологією за адміністративною функцією оскільки статус надавався за кількісним цензом. Враховуючи той факт, що 12 з 15 міст були малими, то для міст типологію можна розширити. 9 міст населяло менше 10 тис. мешканців. У Володимирі, Кременці та Острозі проживало понад 10 тис. осіб. Понад 20 тис. чол. проживало в Рівному, Ковелі та Луцьку. Загалом лише 18,3% мешканців воєводства проживало в містах у 1921 р., а в 1931 р. цей показник знизився до 13,3% [17, с. 142]. Скорочення міських жителів пов'язане з природнім приростом у селах, політикою осадництва, ревізією переліку міських поселень у 1924 р. та територіальними змінами у 1930 р. Загальний показник для Польщі в міжвоєнний період становив 18 % [16, с. 124].

У сучасній історіографії використовуються три методи аналізу даних етнічного складу населення: за мовою, віросповіданням та комбінований. Останній у дослідженні складу міст використав В. Марчук [16, с. 111]. Національний склад переважної більшості міст та містечок, за його даними, був етнічно строкатим і формувався з представників українського, польського та єврейського народів. У 40 населених пунктах 2/3 населення належали до однієї національності (у 26 містах і містечках – єврейської, у 14 містечках – української). 1/2 мешканців, які належали до однієї національності, були в 16 містах та містечках (12 і 4 відповідно).

Новий метод типологізації міст запропонував науковець із Берклі Джеф Боїнг (Geoff Boeing) для міст США, а також для деяких столиць світу. У червні 2018 р. він виклав матеріали своїх досліджень та інструменти в публічний доступ [1]. Напрямки, або орієнтація, вулиць у просторі позначені на полярній гістограмі – головна методологія Джефа Боїнга. Кожне з досліджених міст отримало свою унікальну «розу вітрів». Сформовані графіки дослідник порівнює та групує між собою. Методологія Боїнга розширює можливості типологізації міст за просторовими чинниками.

Для дослідження міст Волинського воєводства джерелом стала військова топографічна карта 1924-1939 рр. [2]. Вона дає можливість оцінити просторові чинники існування міст. На жаль, масштаб мапи зумовив значне спрощене зображення міських вулиць на карті, але є єдиним і цілісним джерелом для усіх міст. Для аналізу обрано 15 міст Волинського воєводства. Отримані гістограми дають змогу робити висновок про наявність чи відсутність лінійного планування. Чітко виділяються гістограми Луцька, Ковеля та Сарн. Вулична мережа міжвоєнного Луцька орієнтована з півночі на південь, з північного сходу на південний захід, а також з північного заходу на південний схід. Чітка квартальна забудова Луцька була зумовлена попереднім історичним досвідом. Ковель та Сарни в міжвоєнний період теж були лінійно спланованими містами. Обидва міста були розділені навпіл залізницею. Дві частини міст мали відмінне орієнтування відносно осі північ-південь, тому на гістограмі зображені у вигляді шестипроменевої зірки. Змішане або «хаотичне» планування притаманне більшості волинських міст (10 з 15). Головними чинниками формування цих міст є рельєф та історично зумовлені умови забудови. Міста на різних етапах перепланувалися та в їх планування вносилися ті чи інші зміни. Тому на гістограмах Острога, Рівного, Корця, Дубно та Радзивилова наявні напрямки, котрі переважають. На «троянді вітрів» позначені нові ділянки міської забудови з лінійним плануванням. Абсолютним рекордсменом «хаотичності» міського простору в міжвоєнний час був Кременець. Міський простір цього міста розташований на пагорбах Кременецьких гір, тому складний рельєф став головним чинником планування міських мереж.

На території Західної Волині, яка увійшла до складу новоствореної Польщі, нараховувалося 91 міське поселення, у тому числі 15 міст та 76 містечок. Національний склад переважної більшості містечок був етнічно строкатим і, як мінімум, формувався з представників двох національностей. Проте в переважній більшості основу жителів міст і містечок складали представники українського, польського та єврейського народів. Значних змін в міжвоєнний період зазнали адміністративні статуси міст. Третина міських поселень втратила адміністративний статус та роль міста. Цей процес нагадував зникнення «гнилих містечок» у Англії XVIII-XIX ст. Така зміна ролі та функцій міст, кількісно, була найбільшою в Польщі. Це пояснюється тим, що до Першої світової війни Волинь була в складі Російської імперії, історичною традицією та строкатим національним складом жителів міст. За просторовими чинниками більшість волинських міст (77%) мали хаотичне планування. У подальших дослідженнях варто розширити критерії типології до культурних, економічних та інфраструктурних чинників.

Джерела та література

1. Boeing G. Comparing US City Street Orientations [Електронний ресурс] / Geoff Boeing. – 2018. – URL: <https://geoffboeing.com/2018/07/comparing-city-street-orientations/>.
2. Мапа Taktyczna Polski 1:100 000 // Wojskowy Instytut Geograficzny. 1924-1939.
3. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. o zmianie granic województw poleskiego i wołyńskiego. Dziennik Ustaw 1930 82 poz. 649
4. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Poleskie. – Warszawa, 1924. – T. VIII. – 95 s.
5. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie Pierwszego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. Województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1923. – T. IX. – 84 s.
6. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorjalnie im właściwych władz i urzędów oraz urzędów komunikacyjnych / Opracował Tadeusz Bystrzycki. – [Zeszyt I-XXVI]. – Przemysł; Warszawa: Wydawnictwo Książnicy Naukowej, 1933. – 2096 s.
7. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej: Opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – 100 s.

8. Medrzecki W. Województwo wołyńskie 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1988. – 199 s.

9. Zarządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 28 lutego 1937 r. o ustaleniu urzędowych nazw miast. Monitor Pols 1937 nr 69 poz. 104.

10. Вебер М. История хозяйства. М.: Город, 2001. – 576 с.

11. Кічий С. І. Національний склад населення Західної України на початку 1930-х років // *Матеріали XL наук. конф. проф.-викл. складу і студ. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки*. – Луцьк, 1994. – Ч. 2. – С. 78-80.

12. Колесник В. Супрунюк А. Народонаселення Волинського воєводства: (1921-1939 рр.): за матеріалами переписів в сучасних українських і польських дослідженнях. *Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: Історія, здобутки, перспективи*. Луцьк, 1992. – С. 119-120.

13. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920-1939. *Наукові праці*. – Париж; Львів: Фенікс, 1996. – С. 246-265.

14. Кучерепа М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921-1939 рр. *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжевоєнній Польщі (1921-1939)*: матеріали міжнар. наук. конф. – Дрогобич, 2005. – С. 19-33.

15. Макачук С. Західна Волинь у 20-30-х роках ХХ ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Л., 2008. – Вип. 17. – С. 226-237.

16. Марчук В. Національний склад міських поселень Західної Волині на початку 1920-х рр. // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: *Історичні науки*. – Острог, 2014. №22. – С. 111-127.

17. Никитюк Т. Чинники формування інвестиційного середовища волинського регіону у період між двома світовими війнами (20-30-і роки ХХ ст.) // *Історія народного господарства та економічної думки України*. Зб. наук. праць. Випуск 39-40. – К., 2007. – С. 140-150.

18. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті: документи і матеріали. Т. 1. / упорядн. Т. Гунчак, Р. Сольчаник. – 1983. – 510 с.

19. Фишер В. Европа: экономика общество и государство. М.: Владос, 1999. – 368 с.

20. Шыбека З. Гарады Беларусі (60-я гг. XIX ст. – пачатак ХХ стагоддзяў). – Мінск: Бел. навука, 1997. – 320 с.

References

1. Boeing G. Comparing US City Street Orientations [Електронний ресурс] / Geoff Boeing. – 2018. – URL: <https://geoffboeing.com/2018/07/comparing-city-street-orientations/>.

2. Tactical Map of Poland 1:100 000 // Military Geographical Institute. 1924-1939.

3. Ordinance of the President of the Republic of November 29, 1930 on the change of the borders of the Pologne and Volhynia provinces. *Journal of Laws* 193082/649.

4. Index of the towns of the Republic of Poland prepared on the basis of the First Census. 30 september 1921 r. Województwo Poleskie. – Т. VIII. – Warszawa, 1924. – 95 s.

5. Index of the towns of the Republic of Poland prepared on the basis of the First Census. 30 september 1921 r. Województwo Wołyńskie. – T. IX. – Warszawa, 1923. 84 s.
6. Index of the towns of the Republic of Poland with the designation of territories and competent authorities and offices and communication devices / Prepared by Tadeusz Bystrzycki. – [Zeszyt I-XXVI]. – Przemyśl; Warszawa: Wydawnictwo Książnicy Naukowej, 1933. – 2096 s.
7. Index of cities of the Republic of Poland: Prepared on the basis of the results of the first general census of September 30, 1921 and other official sources: T. IX: Województwo Wołyńskie / Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – 100 s.
8. Medrzecki W. Wołyńskie Voivodship 1921-1939. Elements of civilizational, social and political changes. – Wrocław-Warszawa-Kraków- Gdańsk, 1988. – 199 s.
9. Order of the Minister of the Interior of February 28, 1937 on establishing official names of cities. M.P. – 1937. – № 69/104.
10. Weber Max. Economy history. – Moscow: Horod, 2001. – 576 s.
11. Kichyi S. I. National composition of the population of Western Ukraine in the early 1930's. // *Матеріали XL наук. конф. проф.-викл. складу і студ. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки.* – Lutsk, 1994. – Part 2. – S. 78-80.
12. Kolesnyk V. Supruniuk A. The population of the Volyn province: (1921-1939 biennium): based on the census materials in modern Ukrainian and Polish studies. *Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: Історія, здобутки, перспективи.* – Lutsk, 1992. – S. 119-120.
13. Kubiiovych V. Western Ukrainian lands within Poland 1920-1939. *Naukovi pratsi.* Paris; Lviv: Feniks, 1996. – S. 246-265.
14. Kucherepa M. Ethnodemographic changes in the Volyn Voivodship in 1921-1939. *Poliaky, ukraintsi, bilorusy, lytovtsi u mizhvoienanii Polshchi (1921-1939) : materialy mizhnar. nauk. konf.* – Drohobych, 2005. – S. 19-33.
15. Makarchuk S. West Volyn in the 20-30 th years of the twentieth century. (ethno-social and political relations in the province). *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.* – Lviv, 2008. – № 17. – S. 226-237.
16. Marchuk V. National composition of urban settlements of Western Volhynia in the early 1920's. // *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia «Istorychni nauky».* – Ostroh, 2014. – №22. – S. 111-127.
17. Nikityuk T. Factors of the formation of the investment environment of the Volyn region in the period between the two world wars (20-30 years of the XX century.). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy. Zb. nauk. prats.* – № 39-40. – Kyiv, 2007. – S. 140-150.
18. Ukrainian socio-political thought in the twentieth century. Documents and materials / Ed. Gunchak T., Solchanyk R. – *Сучасність*, 1993. – 510 s.
19. Fisher V. Europe: the economy of society and the state. Moscow: Vldos, 1999. – 368 s.
20. Shybeko S. Cities of Belarus (60-ies of the XIX century – XX centuries). – Minsk: Bel. navuka, 1997. – 320 s.